

“KŪLI-, ŪLI-” ГЭСЭН ХОЁР ҮГ НЭГ ГАРАЛТАЙ БОЛОХ НЬ

М. Базаррагчаа*

“Хэрэг хийж уяа хүлээнд ор-, уяа хүлэг, уяа хүлээ”¹, хүлэн үйлдэгч (пльнительная: эпитет женщины, баядерки), хүлэхүйн гэр (узилище, тюрьма), хүлэл (kūlil) (узелок-зангилаа, боодол), линия (зам мөр, шугам), черта символическая, какич считается восемь (найман зүйлийн бэлгэдэл), сэлмийн таван хүллээр хүлэгдэхүй (сважите пятью (узлама) веревками)², хүлэл (kūlil)- узелок, связка, линия, черта символическая начертания, которыя служили во древности гадательнымъ средствомъ (зангилаа, мөр, зам, шинж, төлөв, зурлага, эртний зөгнөн таамаглах бэлгэдэлт зурлага), хүллийн хувьсгал (изменение 8 чертъ посредствомъ перестановки- 8 зурлага (шинж)-ыг сольсноос үүсэх өөрчлөлт), хүллийн байдал (объяснение чертъ начертания- зурлагын шинжийг тайлбарлах), хүллийн дуу (Тоны начертания, приспособленные к 5 тономъ музыки- хөгжмийн таван өнгөнд тохирсон зурлагын өнгө), хүллийг хэлсэн сүлбээ (чтение чертежей книги “*Чжирукайту номъ*” по предания- “*Чжирухайт номъ*”-д заасан ёсоор зурлагыг унших), хүллийг, төлөгдөх (гадательная чертажамъ книга “*Чжирухайту номъ*”)³ гэх зэргээр тайлбарлаж орчуулсан байх ба Намжилмаагийн эмхтгэсэн тольд “*Пуши хааны дороос дээш эвхэж, гурван хүлэл зураад, түмэн бодисын байдлыг дүрсэлж, хүнд сайн муугийн байдал үзүүлэхийг нь хүлэл (kūlil) хэмээмүй*”⁴ гэж тайлбарлажээ. Мөн энэ тольд “*Хүллийг хэлсэн сүлбээ, хүллийг хольцолдсон сүлбээ, хүллийг жигдлүүлсэн сүлбээ, хүллийн байдал, хүллийн хувьсгал, хүллийн дуу*” зэрэг үгсийг тайлбарласан байна. Халимаг хэлнээ чөдөр тушааг “*күлэ*” (хүлээ)⁵ гэх ба халх аялгуу буюу монголын утга зохиолын хэлнээ “*kūlig (хүлэг), kūliye (хүлээ), kūliyēl (хүлээл), kūliyēgdel (хүлээгдэл), kūliyēsū (хүлээс), mengge kūlil (мэнгэ хүлэл - мэнгийг зурхайн аргаар үзэх), kūliyē (хүлээ - үхэг), kūliyēsūlel (хүлээслэл)*”⁶, буриад аялгуунд kūliyē (хүлээ - мухлаг тэрэг - крытая повозка)⁷ гэх мэтээр хэлэлцдэг нь цөм “*kū- li- (хүлэх) гэсэн үгээс эхтэй байна.*

* МУИС-ийн МХСС-ийн багш, ШУ-ны доктор, профессор

¹ Mostaert A. (1942) *Dictionarie ordos. Tome deuxieme (I-Z)*. p. 435, Peking.

² Ковалевский О. (1849) *Монголо-руско-французский словарь*. Т. III. стр. 2598, Казань.

³ Голстунский К.Ө. (1893) *Монгольско-русский словарь*. Т. III. стр. 463-464, Санкт-Петербург.

⁴ Хорин наймт тайлбар толь. (1984) Намжилмаа эмхлэв. Ринченгаваа хянав. 1054 х., Хөх.

⁵ Муниев Б.Д. (1977) *Калмыцко-русский словарь*. стр 323, Москва.

⁶ Янжиндолгор А. (2008) *Монгол хэлний дэлгэрэнгүй тайлбар толь*. Х-Я. 2747-2749 х., Улаанбаатар.

⁷ Гантогтох Г. (2011) *Буриад аялгууны толь*. 554 х., Улаанбаатар.

Ш.Цэцэнцогт “*kū-li-g* (хүлэг), *kūli-yē-sū* (хүлээс), *kūli-yē* (хүлээ, уяа), *kūli-yē-sū-le* (хүлээслэх), *kūli-yē-ri* (хүлээр)” зэрэг үгийг дурджээ⁸.

Г.И.Рамстедт “*kū-li-*” хэмээх үгийг кашгарт “*kūltūk* (манцуулах, зангидах) (cf. *kūlideg*), телеүд хэлнээ *kūl* (уях, холбох), *yūgart kisā* (туших, хадах)”⁹ гэж хэлдгийг харьцуулжээ.

Н.Поппе *kūli-* (хүлэх) хэмээх үгийг түрэгмений “*gūjl*” (id) хэмээх үгтэй харьцуулсан¹⁰ бол В.И.Цинциус нанай хэлний хуэлби- (холбох, ороох), эвенк хэлний “улбу-”, эвен хэлний “улбунчи-”, негидал хэлний “улбул- (нэг нь нөгөөгийн хойноос цувах), орос хэлний “улбуна-, уббуна- (татах, чирэх)”, эртний түрэг хэлний “*kūltūr-* (хүлүүлэх, туших)”, телеүт хэлний “*kūl-* (гар хөлий нь хүлэх боох)”, түрэгман хэлний “*гүйл-*” (холбох, туших), башкир, татар хэлний “*көлтэ-*”, чуваш хэлний “*kelte*” (юүж, боолт)”, якут хэлний “*kālrii-* (боох уях, сүлжих)” зэрэг үгтэй утга хэлбэрийн талаар харьцуулан тайлбарлажээ¹¹. Г.И.Рамстедт¹² энэ үгийг солонгос хэлний “*хазаар, ногт*” гэсэн утгатай “*кульле-*” хэмээх үгтэй гарал нэгтэй гэсэн бол Э.В.Севортян түрэг монгол хэлний нийт дундын үг гэжээ. Харин Ряснен түрэгээс монголд орсон үг гэж үзжээ.

Ийнхүү “*kū-li-*” гэсэн тусах үйл үг нь “*ямар нэг юмыг нөгөө юмтай бат уях холбох*” гэсэн утгатай бөгөөд “*kū-li-*” (хүлэх-хүлээх, хүлгэлзэх) гэсэнтэй гарал нэг ажээ.

Ш.Цэцэнцогт “*Сулхарнайн тууж*”-ийн “*asagju baγusu kemēn kūlijū kūrbēi sulqarnāi*”¹³ гэсэн жишээ татжээ. Иймээс “*kū-li-yē-*” (хүлээх), “*kūli-če-*” (хүлцэх), “*kūli-gelje-* (хүлгэлзэх), “*kūli-če-nggūi*” (хүлцэнгүй), “*kūli-čenggūi*” (хүлцэнгэ-хүлцэнгүй), “*kūli-če-l*” (хүлцэл), “*kūli-yē-če*” (хүлээц), “*kūli-če-l-tū*” (хүлцэлт), “*kūli-če-nggūiyitū*” (хүлцэнгүйт), “*kūli-če-si ūgei*” (хүлцэшгүй) зэрэг нь “*kūli-če-l ūgei*” (хүлцэлгүй) “*хүлэх уях*” гэсэн утгаасаа “*хүлж уясан мэт хялбар тайлигүй буюу тайлахад удах*” гэсэн утга салаалж “*ямар нэг үйл явдлыг тэсвэртэй удтал харж суух, уг юм ба үйл явдлыг өөртөө дааж авах*” гэсэн утга үүсжээ. Үүнээс “*цагийг хүлээх, хариу хүлээх, шөнийг хүлээх*” гэхээс гадна “*хоногоо хүлээх, алба хүлээх, буруугаа хүлээх, хүндэтгэл хүлээх, хэрэг хүлээх, ял хүлээх, хариуцлага хүлээх, Хүлээсэн юм удаан, хөөсөн юм хол*” гэх мэт хэлц нэгж бий болжээ.

Хүллийн 1. мөнх /цянь/, 2. шавардал /кань/, 3. зогсолт /гэнь/, 4. хөдлөл /чжэнь/, 5. оролт /сюнь/, 6. хэрлэл /ли/, 7. эвэргүү /кунь/, 8. баясал /дуй/ гэсэн бэлгэдлийн шинж нь эвдрэх бүтэхийн 64 шинжийг бүрдүүлэх ба “*тэнгэр, уул, гал, аянга, салхи, ус, газар, уул*” болон “*ертөнцийн дөрвөн зүг, найман зовхис, хүний дөрвөн мөч, найман яс, морь, үнээ, гургуул, гахай, хонь, луу, тахиа, нохой*” гэсэн адгуус тус бүр тохирдог ажээ¹⁴.

⁸ Цэцэнцогт Ш. (1988) *Монгол үгсийн язгуурын толь*. 1194 х., Жан Жияа Кеү.

⁹ Ramstedt G.J. (1935) *Kalmückisches wörterbuch*. p. 245, Helsinki.

¹⁰ Poppe N. (1960) *Vergleichende grammatik der altaischen sprachen*, teil-1, p.112, Weisbaden.

¹¹ Цинциус В.И. (1984) Этимологии алтайских лексем с анлаутными придыхательными смычными губно- губным “*п” и заднеязычным “*к”. // *Алтайские этимологии*, стр. 119-120, Ленинград.

¹² Ramstedt G.J. (1949) *Studies in korean etymology*. p. 129, Helsinki.

¹³ Дамдинсүрэн Ц. (1959) *Монголын уран зохиолын дээж зуун билэг оршвой*. 136, 142 х., Улаанбаатар.

¹⁴ Голстунский К.Ө. (1893) *Монгольско-русский словарь*. Т. III. стр. 469, Санкт-Петербург.; Ковалевский О. (1849) *Монголо-русско-французский словарь*. Т. III. стр. 2599, Казань.

Энэхүү 64 бэлгэдэлт шинж нь өөр хоорондоо нарийн холбоо сүлбээг “хүлэх, цах” гэсэн утгатай “*kü-lil*” (хүлэл, хүлээс) үгээр нэрлэжээ.

“Хүлээх”-ийг түрэгээр “*kül*” (хүлээх, тосон суух, хариулах)¹⁵ хэмээдэг нь “*li-*” гэсэн үе-утгалбар нь түрэг хэлний “*l*” бүтээвэртэй сэлгэсэн байж болно. Харин “*kül*”-ийн “*l*” нь монгол хэлнээ “*ci*” болон сэлгэж “*qu-ci*” (хучих, бүрхэх, дарах, бүслэх, бүтээх) хэмээх үг бүтсэн нь “*тэргэнд ачаа тээшийг хүлэх баглах*”-тай утга ойр очих ба *küliyē-* (хүлээ- хучлагатай, бүхээгтэй тэрэг) гэсэн үгтэй ч холбогдох ажээ. Монгол хэлнээ “*quci-*” гэдгийн эхний гийгүүлэгч гээгдэж *uči-* (учих, хучих), *učiya* (учаа-хоромсого нум зэргийг бороо уснаас халхлах хучаас дугтуй)¹⁶ хэмээх үг бүтжээ. Монгол, түрэг хэлнээ өвөг алтайн хэлний “*quli-*” гэдгээс “*quci-*” гэсэн үг салаалсан байж болно¹⁷.

“*küli*” хэмээх үгс нь монгол хэлнээ “*qali-* (халих- бялхах, бясгарах, нэгээс тасарч нөгөөд шилжих, шингэх), *qoli-* (халих- хутгалдах), *kele-* (хэлэх, мэдээг нөгөөд дамжуулах, үг холбох)” зэрэг үгтэй “холбох сүлбэх” гэсэн утгаар алсуураа холбогдоно. Иймд “хүлээс холбоос сүлбээс” зэрэг үг ч гарал нэг болно. Харин “*kü-li-yē-*” (хүлээх) гэдгийн “*-yē*” үе-утгалбар нь *qubi-yā-* (хуваах), *quri-yā* (хураах), *toki-yā* (тохиох), *jirukesi-yē-* (зүрхшээх), *buγuγusi-yā-* (буруушаах) зэрэг үгнээ тохиолдох ба энэ нь үйлдүүлэх хэвийн “*-γa/ge..*” үе-утгалбар боловч утга бүрэн ба бүрэн бус алдаж, хэлц үндэс бүтээжээ.

Ш.Цэцэнцогт энэхүү “*γa*”-аас үүсэлтэй “*γa*” нь холбох үйл үг “*ge-*” /гэ-/гээс үүссэн бололтой¹⁸ гээд, энэхүү үйлдүүлэх хэвийн “*-γa~ya*” нь “*-ba~bi~bu...*”-тай гарал нэг (*selbi-* ~*selgū-*; *julbu-* ~ *julγa-*) гэж үзсэн байдаг. Холбох “*ge-*, *keme-*” үйл үг нь “*ki-*” (хийх) үйл үгээс үүсэлтэй бөгөөд үйлдүүлэх хэвийн “*-γa ~ -γu*” дагавар үүсжээ¹⁹.

Kü-li- (хүлэх) гэсэн үйл үгийн эхний үе – утгалбарын гийгүүлэгч гээгдэн, уул үе утгалбар задгайрч, *ü-li-* (үлэх- хэмжих, адилтгах, харьцуулах), *ü-li-ger* (үлгэр загвар), *üli-gür* (үлүүр-хэмжүүр) хэмээх үг салаалжээ. Учир нь *ü-li* (үлэх) гэгч нь тухайн хоёр юмыг “*чацуулан холбох*” гэсэн утгатай тул *kü-li-* (хүлэх), *üli* (хүлэх)-тэй гарал нэг болно. Энэхүү *üli* (үлэх) хэмээх үгсийг түрэг хэлнүүдэд “*ölci-*, *ülge*” гэх ба “*ölc*” нь “*хэмжих, тоолох, хуваах, ялгах хэмжүүр*”²⁰, “*ula*” (холбох, нэгтгэх, уртасгах, хуруугаар заах, мөрдөх, барих, өвлөх)²¹, “*үлүнгү*” гэсэн түрэгмен хэлний үг нь “*үлгэр загвар, хэмжээ, хэсэг хувь, хууль, дүрэм*” гэсэн утгатай бөгөөд чуваш хэлэнд “*ëlék (үл-үк)*”, тува хэлэнд “*үлегер*” гэнэ. “*üli-* (*küli-*)” хэмээсэн үндэс нь түрэгийн “*öl-*, *il*” (үл-үк), тува хэлэнд

¹⁵ Базылхан Б. (1984) *Эртний түрэг бичээсний хэлний үгийн бүтэц*, стр. 98, Улаанбаатар.;
Наделяев В.М. и др. (1969) *Древнетюркский словарь*, стр. 330, Ленинград.; Цэцэнцогт Ш.
(1988) *Монгол үгсийн язгуурын толь*, 1195 х., Жан Жияя Кеү.

¹⁶ Цэцэнцогт Ш. (1988) *Монгол үгсийн язгуурын толь*, 420 х., Жан Жияя Кеү.

¹⁷ Ramstedt G.J. (1935) *Kalmückisches wörterbuch*, p. 200, Helsinki.

¹⁸ Цэцэнцогт Ш. (1988) *Монгол үгсийн язгуурын толь*, 2929 х., Жан Жияя Кеү.

¹⁹ Базаррагчаа М. (2011) *ki- ki-n*” дагаврын гарал утга// *Антоон Мастэрт ба монгол судлал*,
“Антоон Мастэрт” монгол судлалын төв. 537-564 х., Улаанбаатар.

²⁰ Севортян Э.В. (1974) *Этимологический словарь тюркских языков /общетюркские и межтюркские основы на гласные/*, стр 529, Москва.

²¹ Севортян Э.В. (1974) *Этимологический словарь тюркских языков /общетюркские и межтюркские основы на гласные/*, стр 578-588, Москва.

“үлөгөр” гэнэ²². Энэ нь Э.В.Севортяны харьцуулан судалснаар энэхүү “*üli-* (*küli-*)” хэмээсэн үндэс нь түрэгийн “*öl-, il-*” (өлгөх), монголын “*ölgü*” (өлгөх)-тэй гарлын сүлбээтэй ажээ. Ингэж *kü-li-* (хүлэх) хэмээх үг нь *üli* (үлэх- жиших, хэмжих, тааруулах) хэмээх үгтэй гарал нэгтэй төдийгүй, *selgü-* (сэлгэх), *selbi-* (сэлбэх), *solbi-* (солбих), *salga-* (салгах), *salba-* (салбах), *sülbe-* (сүлбэх), *silge-* (*ge-*) (шилгээх) зэрэг үг ч гарлаараа холбогдоно. Мөн “*тухайн юм нь нөгөө юмтай холбогдож, уламжлах*” гэсэн утгатай “*küli-*” (хүлэх) гэсэн үг нь түрэг хэлний “*ula-*” (холбох, уях), манж хэлний *ula* (цааш дамжуулах), монгол хэлний “*ulaga*” (улаа нэхэх), *ulbaga* (улбаа), *ulam* (улам), *ulamji* (уламж), *ulamjila* (уламжлах), *ulari-* (улирах), *ularil* (улирал)²³ зэрэгтэй “*холбох, залгах, солих*” гэсэн утгаараа адил байна. Ш.Цэцэнцогт. “*ula*” (ул) хэмээх үгийн эхэнд “*q*” гийгүүлэгчийг сэргээн босгож “**qula*” гэжээ²⁴.

РЕЗЮМЕ

По мнению автора слова “*küli-*” (связывать), *küliyē-* (ждать), *üli-* (сравнивать) из одного происхождения. Путем присоединения суффикса “*ge > yē*” к слову “*kü-li*” (связывать) образуется новое слово со значением “*küliyē-* (ждать)”. Переносные значения слова “*küli-*” (связывать, вязать, стягивать, спутывать) содержат в себе общее значение “*стать крепким, уплотненным*”. Именно от этих значений возникает многозначное слово “*küliye-*” (ждать, терпеть, принимать, признавать). И так значение слова “*küli-*” (связывать) превращается в слово *üli-*(со значением) “*сравнивать, уподоблять*”, в результате выпадения согласного в начале слова.

²² Севортян Э.В. (1974) *Этимологический словарь тюркских языков /общетюркские и межтюркские основы на гласные/*. стр 632, Москва.

²³ Рамстедт Г.И. (1957, 1952) *Введение в алтайское языкознание*. стр. 159, Москва.

²⁴ Цэцэнцогт Ш. (1988) *Монгол үгсийн язгуурын толь*. 405 х., Жан Жияя Кеү.